

Boekbesprekingen

Rengers, M.

Economic Lives of Artists. Studies into Careers and the Labour Market in the Cultural Sector

Dissertatie Universiteit Utrecht (ICS), 2002, 173 pp.

ISBN 9051706081

Kunstenaars zijn anders dan gewone mensen: dat is niet alleen een populaire gedachte, maar ook een thema in veel literatuur en uitgangspunt van wetenschappelijke studie. Het bijzondere van kunstenaars manifesteert zich onder meer in hun ongewone materiële positie. Hun werk is moeilijk te definiëren, hun status onzeker. De meesten verdienen bitter weinig met hun kunst, maar sommigen juist heel veel. Inkomens van kunstenaars zijn, anders gezegd, gemiddeld laag en zeer ongelijk verdeeld.

De econoom Merijn Rengers onderwerpt in zijn proefschrift dergelijke ideeën over de inkomens- en arbeidspositie van kunstenaars aan nader onderzoek en analyse. Het bestaat uit vijf kwantitatieve studies, waarvan vier eerder als artikel verschenen, drie daarvan samen met een coauteur. De studies maken elk gebruik van verschillende databestanden; de eerste baseert zich op Australische gegevens, de andere vier gaan over Nederland; twee bestrijken een breed scala van verschillende kunstenaarsberoepen – waaronder bij-

voorbeeld musici, acteurs en dansers –, de overige drie beperken zich tot beeldende kunstenaars. Bundeling van artikelen blijkt ook in dit geval nadelen te hebben: de hoofdstukken bouwen niet op elkaar voort en bevatten overlappingsen en overbodige herhalingen.

De Australische gegevens bevestigen wat ook al uit eerdere studies in andere landen naar voren was gekomen: wat kunstenaars met hun kunst verdienen is relatief weinig, maar dat weten ze in het algemeen redelijk te compenseren met verdiensten uit ander, al dan niet aan de kunst gerelateerd werk. Ter verklaring van de gemiddeld geringe inkomsten van het kunstenaarsberoep hebben economen het *work preference*-model ontwikkeld, dat aanneemt dat voor kunstenaars de intrinsieke bevrediging die ze aan hun werk als kunstenaar ontlenen vooropstaat: daar willen ze zoveel mogelijk tijd in steken, ongeacht de opbrengsten, en ander werk wordt alleen verricht om zich daartoe het minimaal nodige inkomen te verschaffen. Rengers en zijn coauteur toetsen dit model aan de hand van twee eruit afgeleide voorspellingen: 1) hogere uurverdiensten in de niet-kunstsector leiden tot minder werkuren in die sector (want het minimaal nodige inkomen wordt eerder bereikt) en meer werkuren gewijd aan de kunst; en 2) hogere uurverdiensten in de kunst zelf leiden tot meer werkuren in deze branche. De eerste voorspelling wordt empi-

risch bevestigd, de tweede niet: kunstenaars gaan hun werktijd in de kunstsector juist verminderen als ze er meer kunnen verdienen. Dat is een opmerkelijke, om niet te zeggen merkwaardige uitkomst, die een nadere explicatie had verdiend.

Voor de verklaring van de veronderstelde grote ongelijkheid van inkomens onder kunstenaars dient zich een ander model aan: de *winner-take-all*-theorie, die stelt dat aanvankelijk kleine verschillen in individuele eigenschappen die de inkomenskansen bepalen een cumulatief effect hebben en daarmee uiteindelijk grote gevolgen hebben. Hoofdstuk 3 toetst die theorie aan de hand van gegevens over een lichting afgestudeerden van Nederlandse kunstacademies in twee periodes. Anders dan de theorie doet verwachten, zijn de verschillen in arbeidspositie en inkomen in de latere periode niet groter maar juist kleiner dan in de eerdere periode. Dit kan volgens Rengers verklaard worden vanuit de *human capital*-theorie, die immers stelt dat de lengte van de opleiding in hoge mate bepalend is voor het inkomen. Het is echter de vraag of de bevindingen van dit onderzoek echt in strijd zijn met de *winner-take-all*-theorie, gezien de ongelijksortigheid van de vergeleken gegevensbestanden: de respondenten van de tweede periode vormen slechts een beperkte en selecte steekproef uit het bestand van de eerste periode, waarbij heel wel een selectie kan zijn opgetreden in de richting van meer succesvolle kunstenaars. Zonder zo'n selectie was misschien een veel grotere ongelijkheid in de latere periode gevonden. Daarnaast – en nog afgezien van dit bezwaar – valt te betwijfelen of de geconstateerde convergentie van inkomens kan worden opgevat als een bevestiging van de *human capital*-theorie, aangezien een verge-

lijking tussen mensen met verschillende opleidingsniveaus hier ontbreekt. In elk geval is de theorie in strijd met elders in het boek opgevoerde bevindingen waarbij deze vergelijking wel wordt gemaakt: zo blijkt de inkomenspositie van kunstenaars die een volledige kunstopleiding hebben voltooid niet gunstiger te zijn dan die van kunstenaars zonder zo'n opleiding.

De volgende drie hoofdstukken richten zich meer specifiek op beeldende kunstenaars. Hoofdstuk 4 stelt de vraag naar de effecten van diverse vormen van overheidssteun aan deze kunstenaars – beurzen, kostensubsidies, opdrachten, aankopen, subsidies aan kunstuitleninstellingen – op hun inkomenspositie. Deze 'publieke' inkomsten vormden in 1995 liefst 43% van hun totale inkomsten als beeldend kunstenaar, terwijl de overige 57% via verkoop op de private markt werd gerealiseerd. Van een noemenswaardige specialisatie van kunstenaars op een van deze beide deelmarkten is geen sprake; overheidsbeurzen blijken daarentegen een positief effect te hebben op de private inkomsten, wat Rengers en zijn coauteur interpreteren als een (beperkte) confirmatie van de *winner-take-all*-theorie. Een bevestiging van die theorie wordt ook gevonden in het volgende hoofdstuk, dat gewijd is aan de 'expositiecarrière' van kunstenaars over de periode 1980-1991. Een kunstenaar die in een gegeven jaar zijn werk tentoonstelt heeft een grotere kans dat in het jaar daarop weer te doen, en er is ook een positief verband tussen de frequenties waarmee een kunstenaar in verschillende settings (privaat, publiek, informeel, buitenlands) exposeert.

De vraag wat bepalend is voor de prijs van kunstwerken – specifiek: de prijs van nieuw vervaardigde schilderijen die via

Nederlandse galleries verkocht worden – is uitgangspunt van de laatste studie in dit boek. Die prijs blijkt, niet verrassend, samen te hangen met eigenschappen van het kunstwerk zoals de grootte en de gebruikte materialen, maar ook met kenmerken van de kunstenaars zoals leeftijd (hoe ouder de kunstenaar, hoe duurder hun werk), sekse (mannen vragen hogere prijzen dan vrouwen), nationaliteit (buitenlandse kunstenaars die in Nederland exposeren zijn duurder dan de Nederlandse) en woonplaats (de prijzen van Amsterdamse schilders liggen boven het landelijk gemiddelde, die van Rotterdamse er juist onder). Ook blijken schilders die hogere prijzen vragen gemiddeld meer te verkopen. Dat zou weer als een bevestiging van de *winner-take-all*-theorie kunnen worden opgevoerd, maar dat gebeurt hier niet.

Alles bij elkaar hebben deze vijf studies een in verschillende opzichten verdienstelijk proefschrift opgeleverd. Er is een veelheid van kwantitatieve gegevens in verwerkt, de analyses van die gegevens zijn grondig en nauwkeurig, elk hoofdstuk bevat een duidelijke probleemstelling en een helder exposé, en aan het begin van het boek veroorlooft de schrijver zich interessante uitstapjes naar klassieke auteurs zoals de pionier in de kunstgeschiedenis Giorgio Vasari en de economen Adam Smith en Alfred Marshall. Ongetwijfeld is dit een waardevolle bijdrage aan het nieuwe specialisme van de *cultural economics*. De schrijver bevestigt tot op zekere hoogte het beeld van de arme, onderbetaalde kunstenaar, maar relateert dit ook door te laten zien dat kunstenaars over heel wat mogelijkheden beschikken om op andere wijze dan via hun kunst inkomsten te verwerven. (Jammer is alleen dat die bevinding

voornamelijk op Australische gegevens berust en dat juist op dit punt een vergelijking met Nederland ontbreekt.) Ook het beeld van buitengewoon grote ongelijkheid in de kunstenaarswereld wordt gerelativeerd: schrijnende armoede noch enorme rijkdom komen uit de analyses naar voren, maar dat zou (mede) kunnen liggen aan beperkingen in het gebruikte materiaal.

Dat Rengers nauwelijks wijst op deze en andere mogelijke beperkingen in zijn materiaal is als kritiekpunt aan te merken. Een ander, meer principieel punt van kritiek betreft het gebruik van theorie. De economische theorieën die ter verklaring worden opgevoerd (*work preference*, *winner-take-all* en *human capital*) blijken elk voor zich soms wel, soms niet, soms een beetje op te gaan. Wat dat nu zegt over het waarheidsgehalte en de bruikbaarheid van deze theorieën in meer algemene zin, blijft onduidelijk. Men hoeft geen pure Popperiaanse fasificacionist te zijn om dit onbevredigend te vinden. Kan een theorie die op drie punten door de empirie wordt weerlegd in een vierde geval nog bruikbaar zijn? Wat is dat dan voor theorie? De uitdaging was geweest om aan te geven welke wijzigingen de theorie in het licht van de empirische bevindingen zou behoeven, maar daar heeft de schrijver zich niet aan gewaagd: elk van de modellen blijft als zodanig onaangetast. Ook heeft hij zich de mogelijkheid ontszegd een theoretische synthese te beproeven. Hij had bijvoorbeeld kunnen opmerken dat de motivatie tot het kunstenaarschap niet louter gelegen is in 'intrinsieke' kenmerken van artistieke arbeid (zoals het *work preference*-model lijkt te veronderstellen), maar ook in de waardering ervoor zoals die blijkt uit de roem en rijkdom van de artistieke *winners* én wellicht in de hoop om

ooit zelf tot deze exclusieve groepering te gaan behoren.

Hiermee kom ik op mijn laatste bezwaar: dit proefschrift blijft vrijwel geheel binnen de tamelijk enge grenzen van de (culturele) economie. Dat is op zichzelf een verdedigbare keus, al beperkt het de inhoudelijke relevantie. Maar van een proefschrift van het ICS dat mede onder verantwoordelijkheid van een socioloog als promotor (Ganzeboom) tot stand is gekomen had meer interdisciplinariteit – c.q. een combinatie van economie en sociologie – mogen worden verwacht. Wat zo'n benadering zou kunnen inhouden laat een ander, in hetzelfde jaar verschenen boek van een andere econoom over hetzelfde thema zien: *Why Are Artists Poor?* van Hans Abbing (Amsterdam University Press, 2002). Dat boek mist de methodische strengheid en empirische precisie van het proefschrift, maar is veel breder van opzet en bevat een groot aantal sociologisch geïnspireerde stellingen waar de econoom Merijn Rengers zijn voordeel mee had kunnen doen. Iets meer sociologie, iets meer interpretatieve durf en theoretische creativiteit hadden van een competente dissertatie een interessanter boek kunnen maken.

Nico Wilterdink

Dagevos, J., M. Gijsberts & C. van Praag (red.)

Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie

Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, 2003, 460 pp.
ISBN 90-377-0139-6

Bouw, C., A. Merens, K. Roukens & L. Sterckx

Een ander succes. De keuzes van Marokkaanse meisjes

Amsterdam: SISWO, 2003, 126 pp.
ISBN 90-6706-172-7

De discussie over de al of niet geslaagde integratie van allochtone groepen zal nog lang aanhouden. Het is de grote verdienste van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP) dat het in zijn reeks rapporten over minderheden systematisch materiaal levert voor iedereen die de moeite neemt om het te lezen. De rapporten zijn inzichtelijk gestructureerd en over de presentatie van de tabellen valt weinig te klagen, wel zijn die rapporten erg omvangrijk. In *Rapportage minderheden 2003* wordt aan het onderwijs van allochtonen de meeste aandacht besteed. Zoals gebruikelijk bij SCP-publicaties maakt het rapport vooral gebruik van kwantitatief materiaal, maar in het deel over onderwijs wordt dit aangevuld door kwalitatief materiaal over Marokkaanse meisjes, verzameld in samenwerking met het SISWO en als afzonderlijk rapport door het SISWO gepubliceerd.

De hoofdstukken over onderwijs zijn redelijk hoopgevend: geleidelijk stijgt het onder-

wijsniveau van allochtone leerlingen. Die toename is algemeen, behalve voor Antillianen. Van de allochtone groepen is de stijging – niet onverwachts – het grootst bij Surinamers. Het toenemende succes wil nog niet zeggen dat Turkse of Marokkaanse leerlingen het net zo goed doen als autochtone leerlingen. Voor bijna alle groepen is duidelijk dat een taalachterstand op de lagere school de grootste handicap blijft, bij een taalneutraal vak als rekenen gaat het daarentegen goed. Maar soms is het onderwijssucces van leerlingen werkelijk verbluffend. Er wordt wel eens uit het oog verloren dat de meeste gastarbeiders die in de jaren zeventig en tachtig naar Nederland zijn gekomen nauwelijks geletterde boeren van het arme en achtergebleven platteland in Marokko of Turkije waren, terwijl sommige van hun kinderen (of kleinkinderen) inmiddels een universitair onderwijsniveau hebben bereikt. Dat lijkt me een succes voor het huidige Nederlandse onderwijs, want kinderen van negentiende-eeuwse arme Drentse keuterboeren hadden meestal meer generaties nodig om zover te komen.

De schrijvers vermoeden dat bij deze allochtone kinderen nog 'veel rek' zit in hun uiteindelijke mogelijkheden; het aantal kinderen op het niveau van een middelbare en universitaire opleiding of HBO, zal ongetwijfeld verder toenemen. 'Het verborgen talent,' zoals Van Heek (de schrijvers verwijzen vreemd genoeg niet naar hem) dat in de jaren zestig voor Nederlandse arbeiderskinderen heeft aangegeven. Als verborgen talent nog ergens aanwezig is in Nederland, dan is het bij de kinderen van allochtonen, die bovendien de gretigheid hebben om sociaal te willen stijgen. Daar zou de samenleving zuinig mee moeten omgaan, want dat talent blijkt

bij autochtone kinderen van wie beide ouders, net als de Marokkaanse en Turkse migranten, laag zijn opgeleid vrijwel te zijn uitgeput. Bij die kinderen blijft hun eigen bereikte onderwijsniveau meestal ook laag.

Erg mooi vind ik aan het SCP-SISWO-project om kwantitatief en kwalitatief materiaal te combineren bij de beschrijving van de schoolcarrière van Marokkaanse meisjes (nu nog zo'n studie over Marokkaanse jongens). In de SCP-rapportage worden daaraan slechts samenvattende zinnen gewijd, veel meer materiaal is te vinden in *Een ander succes*, dat ook weer kwantitatief materiaal bevat, overgenomen uit het rapport. Het kan dus zelfstandig worden gelezen. Het boekje is vooral zo interessant omdat veel meisjes zelf aan het woord komen. Uit *Een ander succes* blijkt dat een veel gekoesterd vooroordeel verworpen moet worden: Marokkaanse meisjes doen het niet allemaal even goed op school.

Soms zijn de verhalen van de meisjes positief, zoals hun uitgesproken wil om voor een carrière te kiezen. Maar soms zijn ze somber: hun soms veel te hoge en onrealistische ambities, hun worsteling als het om bewegingsvrijheid, carrière of partnerkeuze gaat. Gedeeltelijk vloeit dit voort uit het boerenconservatisme van de ouders, maar ik denk ook uit oprechte bezorgdheid van die ouders en die is voor kinderen altijd ergerlijk. Uiteindelijk is er voor veel Marokkaanse meisje nog weinig verschil met de levensloop van hun moeder: ook zij worden uiteindelijk moeder en zitten thuis. Maar in de tweede generatie wordt het moederschap wel verder uitgesteld en het kindertal daalt, net als bij Nederlandse vrouwen. Bij hun verlangen naar herintreding op de arbeidsmarkt zijn ze echter nog erg afhankelijk van de toestem-

ming van echtgenoot en familie. Het succes van de integratie bij Turken en Marokkanen zal beslissend worden bepaald door de mate waarin de vrouwen zullen emanciperen en ze hun vader, broers, echtgenoot en zoons weten op te voeden. Of het daarbij helpt om voortdurend op fundamentalistische toon over hun hoofddoekjes te redekavelen, betwijfel ik ten stelligste. Een winkelier die een voorraad kleurige hoofddoekjes aanhoudt omdat modieuze Marokkaanse meiden die graag kopen, lijkt me heel wat positiever, want de integratie verloopt via de koopman, niet via de dominee.

Het tweede deel van de *Rapportage minderheden 2003* over werkgelegenheid stemt ook optimistischer dan enkele jaren geleden. In de jaren negentig waren deze cijfers al gunstiger geworden, maar in de huidige periode van economische achteruitgang blijkt niet dat allochtone groepen extra problemen ondervinden of massaal werkloos worden. Ook hier zijn de Surinamers het meest succesvol, terwijl bij Turken en Marokkanen de arbeidsparticipatie veel langzamer is toegenomen. De groei is bij Antillianen het laagst mede door de veranderde samenstelling van deze groep. De laatste vijftien jaar zijn er overwegend laagopgeleiden naar Nederland geëmigreerd. Hoewel de arbeidsparticipatie bij Marokkanen en Turken stijgt, blijft hij laag, iets meer dan vijftig procent. Slechts gedeeltelijk is de lage participatie te verklaren uit het feit dat beide minderheidsgroepen veel jongeren kennen die nog bezig zijn met hun opleiding. Bij het vinden van werk zijn vooral Turken erg goed in het gebruikmaken van informele kanalen, daarnaast is het uitzendbureau een veelgebruikte instantie voor het vinden van een baan. Die informele netwerken zouden wel eens blijvend kunnen

zijn, vermoeden de schrijvers. Zeker als Turken of Marokkanen in kleine bedrijfjes of winkels werken (vgl. De Jong & Schijf (2003) over de hulpnetwerken van een Turkse pizzeria in Amsterdam).

Het gedeelte over werk bevat interessante tabellen, maar er zijn er twee die ik mis. De eerste zou een relatie moeten geven tussen bedrijfssector en allochtone groepen, want ik beschik nu alleen maar over beperkte aanwijzingen dat de diverse allochtone groepen kiezen voor verschillende economische sectoren. Heel globaal: Surinamers kiezen vaak voor professionele en bestuurlijke functies, bij Turken ligt de nadruk op het bedrijfsleven en economisch succes. Maar of dat zo is kan ik nergens vinden. Als langjarige grote stadsbewoner heb ik kunnen waarnemen dat het aanbod van kleine winkels alleen gehandhaafd kon blijven doordat steeds meer allochtone middenstanders de oorspronkelijke Hollandse middenstanders hebben vervangen, met behoud van ongeveer hetzelfde aanbod. Deze dienstverlening is belangrijk voor de werkgelegenheid van allochtonen, maar hoe belangrijk kan ik niet achterhalen. Het zou een goed idee zijn als het CBS bij al zijn grootschalige surveys een standaardvraag over de etnische achtergrond van de respondent zou opnemen, zodat daar altijd naar kan worden uitgesplitst.

Het derde deel biedt spannende informatie over de opinies van allochtone groepen over Nederlanders en over onderwerpen die met migranten hebben te maken. Zo blijkt uit tabel 10.1 dat Turken en Marokkanen nog weinig contact hebben met autochtonen, zeker in vergelijking met Surinamers en Antillianen, maar bij de tweede generatie liggen die cijfers al hoger. Uit tabel 10.15 blijkt dat de identificatie met de eigen groep voor

de tweede generatie Turken daalt, maar bij de Marokkanen stijgt. Erg interessant is tabel 11.15 met opvattingen over de multiculturele samenleving. Zo zijn Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen positief over een samenleving die uit meerdere culturen bestaat. Dat zijn de autochtonen in meerderheid ook, maar die zijn duidelijk minder enthousiast. Van de autochtonen vindt 65,3 procent dat er te veel allochtonen in Nederland wonen. Zo'n veertig procent van de Marokkanen, Surinamers en Antillianen vindt dat eveneens. De Turken stijgen met hun 67 procent zelfs boven de Nederlanders uit. Een fraaie illustratie van de gevestigden-buitenstaandersthese van Norbert Elias. Turken mogen misschien niet helemaal zijn geïntegreerd, gevestigd zijn ze zeker.

Onderwijs en werkgelegenheid zijn uiteraard belangrijke zaken. Helaas zijn die onderwerpen af en toe enigszins routineus en op beleid gericht beschreven in een niet altijd even soepele, soms populaire stijl. Inhoudelijk gezien is het jammer dat *Rapportage minderheden 2003* geen aandacht besteedt aan zaken als gezondheid, levensstijl, sport- en cultuurparticipatie, of woonomstandigheden en criminaliteit. Ik begrijp natuurlijk ook wel dat het SCP niet zo gemakkelijk over bijvoorbeeld jeugdculturen kan rapporteren, maar jammer is dat wel want daar gebeuren heel interessante dingen tussen allochtone en autochtone jongeren. Meer samenwerkingsverbanden, zoals bij *Een ander succes*, zouden daarom zijn toe te juichen.

Het rapport laat positieve trends zien, maar kan met deze gegevens ook iets worden gezegd over het al of niet geslaagd zijn van de integratie van minderheidsgroepen? Anders geformuleerd: zijn er criteria waaraan de

integratie van een groep zou moeten voldoen om van een geslaagde integratie te kunnen spreken. Het is uiteraard niet de taak van het SCP om zulke criteria op te stellen, maar ik denk dat dat ook bijzonder moeilijk is, ondanks de vele politieke discussies. Het rapport biedt vergelijkingen tussen groepen en presenteert tijdreeksen voor iedere groep. Die vergelijkingen zijn de meest gezaghebbende die er in Nederland bestaan en niets wijst op een mislukte integratie. Wel zijn er duidelijke achterstanden, maar of die blijvend zijn, langzaam of snel zullen worden ingehaald, blijft afwachten. *Rapportage minderheden 2003* laat nog iets anders zien. Langzaam maar zeker tekent zich binnen allochtone groepen een tweedeling af tussen goed opgeleide en/of economisch succesvolle personen en mensen voor wie dat veel minder of helemaal niet geldt. Ook zijn er verschillen in opvattingen tussen jongeren en ouderen. Zulke tweedelingen zien we in de gehele Nederlandse samenleving en we zouden kunnen zeggen dat de minderheidsgroepen steeds minder afwijken van de overige Nederlanders. Daarmee zijn alle problemen niet verdwenen, maar lijken die eerder voort te vloeien uit een maatschappelijke achterstand, die natuurlijk ook bij autochtone Nederlanders is te vinden, dan uit kenmerken als etniciteit of godsdienst waar in het publieke debat zo de nadruk op ligt. Het is bovendien nog maar de vraag, zoals wel eens beweerd wordt, of het laagste maatschappelijk stratum uitsluitend uit allochtonen zal gaan bestaan. Dat lijkt me een miskennis van het feit dat ook sommige autochtone Nederlanders blijvend tot die laag behoren. Voorlopig is de verhouding tussen hoog en laag bij allochtonen overigens nog geen afspiegeling van die bij autochtone Neder-

landers. Dat pleit ervoor om de trends bij allochtone groepen nog geruime tijd te volgen om te zien hoe het verdergaat.

Door die toenemende 'normaliteit' wordt het misschien minder vanzelfsprekend dat aan allochtone groepen zoveel aandacht in afzonderlijke rapporten wordt besteed. Of misschien zou de aandacht moeten verschuiven naar nieuwe groepen. In een van zijn amusante en al minstens vijftien jaar oude columns, plaatst K. Vyvary de volgende kanttekening: "Wij verzuipen in het minderhedenonderzoek en ik moet alle vragers en aanbieders van dit onderzoek, in het belang van de welvaart der natie, verzoeken hun activiteiten op deze markt te staken" (38). Dat de immer beminnelijke minderhedenonderzoeker Carlo van Praag zo'n mopperkont kent zal sommigen verbazen maar in *de Volkskrant* van 13 november 2003 legt hij uit hoe ze elkaar hebben leren kennen. Helemaal ongelijk heeft die Vyvary niet en zijn tirade is zeer actueel want er wordt veel te veel over minderheden in Nederland geschreven en veel van deze publicaties wekken niet de indruk te zijn geïnspireerd door intellectuele nieuwsgierigheid en sociologische verbeelding. Geen mens kan al die publicaties en rapporten lezen, of nog erger: wil die lezen en laat ze meteen in bureaula of prullenbak verdwijnen. Gelukkig dus dat de rapporten van het SCP bestaan, want die bieden goede samenvattingen van enkele belangrijke trends bij vier minderheidsgroepen.

Ilja de Jong & Huibert Schijf (2003). Een transnationaal netwerk met Hasan als middelpunt, *Agora. Tijdschrift voor sociaal-ruimtelijke vraagstukken*, 19, 4, pp. 25-28.

Vyvary, K. (2003). *Berichten uit het Vyvarium. Columns van K. Vyvary. Met een*

inleiding van Carlo van Praag. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

H. Schijf

Steglich, C.
The framing of decision situations

Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen, 2003, 302 pp.

ISBN 90-5170-724-x

Hoe macroverschijnselen door beslissingen op microniveau worden bepaald is op zich al ingewikkeld genoeg. Dat die beslissingen ook nog eens op niet-eenduidige wijze tot stand komen, met alle gevolgen voor de voorspelbaarheid van macroverschijnselen, maakt het werkterrein van sociologen erg complex. De niet-eenduidigheid is er in gelegen dat mensen, in tegenstelling tot de geïdealiseerde *homo economicus*, in een beslissingssituatie slechts in staat zijn om een relatief beperkte deelverzameling van al hun doelen te overzien, vaak slechts één doel dat alle andere doelen naar de achtergrond verdringt. Welke deelverzameling dat is hangt onder meer af van de (sociale) context en de rol van het individu daarin. Bekend zijn de experimenten van Nobelprijswinnaar Kahneman en zijn vroegtijdig overleden collega Tversky, die uitwezen dat mensen, *ceteris paribus*, andere keuzes maken wanneer ze dreigen te verliezen dan wanneer ze kunnen winnen. Voor een buitenstaander die niet over een theorie beschikt over de invloed van onder meer referentiepunten, in het voorbeeld winst of verlies, lijken zulke keuzes vaak irrationeel en onvoorspelbaar.

Veel sociologen zoeken een weg uit de com-

plexiteit van keuzegedrag door hun aandacht te beperken tot sociologische (macro-)verschijnselen, of mensen modelmatig te versimpelen tot de *homo economicus*. Steglichs gaat complexiteit echter niet uit de weg. Voorspellingskracht van theorieën is hem niet genoeg, hij wil ook accuraat zijn in de beschrijving. Voortbouwend op het werk van Lindenberg kiest hij voor methodologisch cognitivisme, een verrijking van methodologisch individualisme met motieven, wat betekent dat actoren kiezen in het licht van een bepaald doel dat op dat moment op de voorgrond staat. Een groot boek, zo geeft Steglichs als voorbeeld, is onhandig om op vakantie mee te nemen maar is wel geschikt om op te gaan staan om ergens bij te kunnen. Een keuze uit alternatieven is voor een onderzoeker alleen voorspelbaar als hij in eerste instantie kan voorspellen welk doel op de voorgrond zal treden.

Op grond van een uitgebreide literatuurstudie, waarin klassieke en moderne auteurs smaakvol worden geciteerd en met elkaar in verband gebracht, komt Steglichs tot een taxonomie van doelen, onderverdeeld in drie raamwerken (frames): (1) hedonistische doelen, van onmiddellijke behoeftebevrediging, (2) het verkrijgen van duurzame hulpbronnen, bijvoorbeeld opleiding, en (3) normatieve doelen, het zich houden aan regels waardoor collectieve goederen kunnen worden verkregen. Deze drie raamwerken staan in conflict met elkaar, bijvoorbeeld nu kiezen voor het eten van patat (een hedonistisch doel) is in conflict met een goede gezondheid op lange termijn. Steglichs stelt dat raamwerk (1) meer prominent is dan (2) wat op zijn beurt meer prominent is dan (3). Dat toch niet iedereen in het hedonistische

raamwerk zit komt door sociale invloeden. Vervolgens werkt Steglichs een reeks eigenschappen van sociale prikkels uit, die ertoe bijdragen dat actoren hun keuzemogelijkheden vanuit een van de drie raamwerken bezien. Het is echter ondoenlijk om dit op een heel algemene wijze te doen, omdat men van een willekeurige actor met een willekeurige sociale achtergrond nu eenmaal niet op voorhand precies kan weten welke betekenis bepaalde informatie voor deze actor zal hebben. Dit deel van de theorie blijft daardoor een beetje abstract en vrijblijvend. Dat is niet Steglichs schuld maar toch wel jammer. In experimenteel onderzoek over sociale dilemma's weet Steglichs de theorie wel overtuigend concreet en toepasbaar te maken en gaat hij te werk met een grote mate van wetenschappelijke degelijkheid, waarbij zijn wiskundige achtergrond hem goed van pas komt in de stochastische modelbouw.

De resultaten van dit proefschrift zijn voornamelijk methodologisch van aard, want de uitkomsten van de experimenten, hoe goed ook uitgevoerd, bleken beter geschikt voor het bekritisieren van rationele-nutstheorie dan voor het verder ontwikkelen van framing-theorie. Steglichs boek is te lezen als een uitvoerige methodologische handleiding voor het doen van framing-onderzoek, een lezing die hij zelf bevestigt in zijn slothoofdstuk. Toch is zijn boek niet alleen interessant voor de technisch geïnteresseerde lezer. Van zijn uitgebreide literatuuroverzicht zal ik dankbaar gebruikmaken als ik mijn studenten over 'bounded rationality' ga onderrichten. Zelfs beleidsmakers zijn niet vergeten (p.197). Hij maakt duidelijk dat publieke campagnes om geen energie te verspillen en om niet te hard te rijden geen zin hebben, omdat mensen niet uitsluitend op grond van

informatie hun raamwerk veranderen ten gunste van een collectief goed.

Jeroen Bruggeman

Wijngaarden, B. van
*Consequences of caregivers of
patients with severe mental illness*

Dissertatie Universiteit van Amsterdam,
2003, 216 pp.
ISBN90-804090-2-2

Dankzij de de-institutionalisering van de zorg worden familieleden steeds vaker betrokken bij de verzorging van hun naasten. Er is de laatste tien jaar een groeiende aandacht voor de mantelzorger in onze samenleving en er wordt veel onderzoek gedaan naar determinanten van overbelasting. Vaak is dit onderzoek gericht op mantelzorgers van ouderen, en in het bijzonder op mantelzorgers van dementerende ouderen. Dit proefschrift richt zich op een andere groep, de mantelzorgers van psychiatrische patiënten, en beschrijft de ontwikkeling van een meetinstrument waarmee de gevolgen van mantelzorg in kaart kunnen worden gebracht.

Het Engelstalig proefschrift bevat zeven hoofdstukken waarvan er vijf afzonderlijk zijn gepubliceerd. Het geheel beschrijft de gedegen ontwikkeling en toetsing van een meetinstrument, de Betrokkenen Evaluatie Schaal (BES), bedoeld om zowel objectieve als subjectieve kenmerken van de zorgverlening vast te stellen. In totaal heeft de schaal 31 items, die onderverdeeld zijn in vier schalen: 1) *tension*, inzake de ervaren relatie tussen mantelzorger en patiënt, 2) *supervision*,

de mate waarin de mantelzorger de patiënt uit gevaarlijke situaties moet zien te houden, 3) *worrying*, de mate waarin de mantelzorger zich zorgen maakt over de patiënt, en 4) *urging*, de mate waarin de mantelzorger de patiënt moet aansporen tot bepaalde activiteiten, zoals persoonlijke verzorging.

De betrouwbaarheid van het instrument is onderzocht in de Europese studie EPSILON, waarbij de BES in vijf locaties in Europa is afgenomen bij schizofrene patiënten. Hiermee kon de interne consistentie en test-hertest-betrouwbaarheid van de schaal in verschillende landen worden onderzocht. Er werden enige verschillen tussen de landen gevonden, hetgeen aanleiding vormde om na te gaan in welke mate sociale en culturele kenmerken de landenverschillen konden verklaren. Dit lukte niet geheel, en ongemeten culturele kenmerken van de landen worden debet geacht aan het feit dat de mantelzorgers in Zuid-Europa hoger scoorden op de schaal. Een vergelijking van de scores bij mantelzorgers van Nederlandse depressieve en schizofrene patiënten geeft inzicht in de toepasbaarheid van de schaal in verschillende patiëntengroepen. Er blijken veel overeenkomsten te zijn tussen de twee groepen mantelzorgers, vooral op de subschalen *supervision* en *worrying*, maar waar mantelzorgers van depressieve patiënten meer spanning in de relatie ervaren, zijn de mantelzorgers van schizofrene patiënten meer bezig met hen te activeren (*urging*). Het onderzoek is gedegen opgezet en uitgevoerd. Ik ondersteun dan ook de algehele conclusie van de auteur dat het een bruikbare schaal betreft met goede psychometrische kwaliteiten, die in verschillende landen en voor verschillende patiëntpopulaties toepasbaar is.

Er is veel energie gestoken in het valideren van het instrument, onder meer door mantelzorgers en focusgroepen te interviewen over de verschillende soorten gevolgen van de zorg voor psychiatrische patiënten. Van Wijngaarden concludeert dat de validiteit niet onomstotelijk vaststaat, maar dat het instrument wel de belangrijkste aspecten van de mantelzorg bestrijkt. Het is opmerkelijk dat hij in het geheel geen gebruik maakt van de literatuur over mantelzorg uit andere disciplines zoals de gerontologie en geriatrie. Mantelzorgers van psychiatrische patiënten en die van dementerende ouderen hebben op zijn minst de subjectieve gevolgen (stress, veranderingen in de relatie) gemeen. In de meeste disciplines baseren onderzoekers van de mantelzorger zich, net als Van Wijngaarden, op het 'stress-coping-support-appraisal'-model. Het verschil ligt vooral in het feit dat binnen de psychiatrie de familie als medezorgers worden gezien en niet als onderwerp van zorg. Zo wordt vermeld dat de BES in staat moet zijn de effecten van interventies op de patiënt te reflecteren, maar over interventies bij de mantelzorger wordt niet gesproken. Binnen de geriatrie staat het voorkomen van overbelasting van de mantelzorger centraal teneinde institutionalisering te voorkomen. Ten opzichte van de al bestaande zorgschalen in de gerontologie en geriatrie, vormt de BES vooral een aanvulling vanwege de goede psychometrische kwaliteiten en de toepasbaarheid in verschillende landen en voor verschillende populaties. Dit proefschrift is dan ook een aanrader voor eenieder die zich als onderzoeker of hulpverlener met mantelzorg bezighoudt en geïnteresseerd is in het bepalen van de betrokkenheid dan wel belasting van

familieleden van zorgbehoevenden. Inzet van de BES in andere disciplines dan de psychiatrie kan het inzicht in de validiteit van deze schaal alleen maar verbeteren.

Marjolein Broese van Groenou